

і з Єгипту покликав я мого сина

Ос. 11, 1

я її заманю і заведу її у пустиню,
і буду їй до серця промовляти

Ос. 2, 16

1. Вступ

Тема цієї праці – «Руське чернецтво XI ст.: його зародження і розвиток під впливом чернечих традицій Єгипту й Палестини». У наступних розділах будуть представлені предмет та основні тези дослідження. Після цього буде висвітлено сучасний стан досліджень із цієї теми. Нарешті, наприкінці вступу, будуть представлені окремі кроки дослідження.

1.1. Предмет дослідження і його основні тези

У цій праці досліджено початки руського чернецтва. Основою стала теза, що на початках це чернецтво багато перейняло з давньоєгипетської та палестинської чернечої традицій.

Насамперед варто уточнити деякі терміни. Руське чернецтво – це чернецтво Русі, або Київської Русі, предтечі теперішньої України. Слово «*ruthenisch*» («руський») походить від *Ruś* (Русь) і є латинською назвою для всього, що має стосуватися Русі: людей, мови, культури тощо. Те, що тут назване «руським» («*ruthenisch*»), у книжках з історії дуже часто перекладене як «*russisch*», однак це неправильно, оскільки воно відразу ж асоціюється із сьогодишньою Росією. Важливість цього питання, не останньою чергою також з огляду на сучасний суспільно-політичний дискурс, важко переоцінити, тож у цій роботі йому присвячено цілий розділ, у якому непорозуміння будуть прояснені.

Русь християнізована приблизно 988 р. з Візантії. Початком руського чернецтва вважають заснування в XI ст. Києво-Печерської Лаври. Окремі монастирі були тут, безсумнівно, вже раніше, однак Києво-Печерська

Лавра стала найважливішою, яка мала тривалий вплив на всі монастирі, а також на християнство в Русі загалом. Тому дослідження початків чернецтва в Русі обов'язково необхідно поєднувати із дослідженням генезису цього монастиря.

У науковому світі, про що детальніше буде сказано далі, панує майже одноголосне переконання, що поява чернецтва в Русі тісно пов'язана з візантійським чернецтвом, особливо з горою Афон. Наприклад, Герхард Подскальски стверджує, що звідти чернецтво Русі отримало «свої вирішальні імпульси»¹. Його припущення ґрунтується на двох покликаннях на два руські джерела, про які буде повідомлено в іншому місці. Такій думці суттєво сприяє те, що Русь була християнізована з Візантії і багато Руських митрополитів були греками.

Однак, на відміну від інших дослідників, українська науковиця Мар'яна Нікітенко, яка досліджувала Києво-Печерську Лавру, вперше вказала на те, що багато елементів зовнішнього вигляду цього монастиря і звичаїв ченців, які тут мешкають, вказують на значно більшу подібність до традицій давнього чернецтва Єгипту й Палестини, ніж чернецтва гори Афон. Нікітенко провела деякі дослідження цієї думки, однак повної картини вони не дають. До сьогодні ймовірний зв'язок руського чернецтва з єгипетським і палестинським залишається недослідженим. Виходячи з початкової тези, ця робота є спробою обґрунтованого та детального розгляду окремих елементів монастирського життя в Києво-Печерській Лаврі та монастиря загалом, порівнюючи з чернецтвом Єгипту й Палестини, щоби пошукати доказів, що традиція Києво-Печерської Лаври більше наближена до єгипетської та палестинської монастирської традицій, аніж до афонської.

Дослідження базуються на доступних джерелах, наявних звітах про дослідження цих джерел і результатах археологічних розкопок минулих часів і сьогодення.

1.2. Стан дослідження

Про історію Києво-Печерської Лаври є лише два важливі джерела. Перше – «Повість временних літ», яка виникла в ХІ ст., так званий «Несторів літопис». Є сучасне критичне видання цього літопису німецькою

¹ Gerhard Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237)*, München 1982, 50f.

авторства Людольфа Мюллера². Поряд із ним – більш раннє видання літопису авторства Райнгольда Трутмана, де йдеться про витяги з оригінального тексту літопису старослов'янською³. У цей літопис уміщено повідомлення про виникнення Києво-Печерської Лаври, ранній період розвитку монастиря та життя ченців. Тут також є покликання на перебування засновника Києво-Печерської Лаври на горі Афон. Згідно з написаним Антоній жив там деякий час, перш ніж 1051 р. заснував печерний монастир⁴.

Друге джерело – «Києво-Печерський Патерик», або «Книга отців Києво-Печерського монастиря», написаний у XIII ст. Він охоплює життя св. Теодосія й належить, імовірно, перу Нестора, ченця печерного монастиря XI ст. Патерик теж описує початки монастиря та життя ченців, але подає ще інформацію, яка виходить за ці рамки. Німецький переклад цього твору містить вступ і пояснення⁵.

Окрім того, був іще рукопис «Життя преподобного Антонія», який у XIII ст. ще існував, але згодом був утрачений⁶. У Патерику повідомляється, що Антоній був на горі Афон навіть двічі⁷, причому вперше – за часів князя Володимира (960–1015), що не узгоджується з іншими датами й тому може бути лише легендою⁸.

Ці обидва джерела використано в цій роботі задля того, щоби розповісти про походження монастиря та життя печерних ченців.

² Ludolf Müller (ред.), *Handbuch zur Nestorchronik*, том IV: Die Nestorchronik. Die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiewer Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademičeskaja, Troiskaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja. Ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller (= Forum Slavicum 56), München 2001, 1. [Die Nestorchronik]; Ludolf Müller (ред.), *Handbuch zur Nestorchronik*, том II: Leonore Scheffler, Textkritischer Apparat zur Nestorchronik. Mit einem Vorwort von Ludolf Müller (= Forum Slavicum 49), München 1977, 1.

³ Die Altrussische Nestorchronik. In Auswahl herausgegeben von Reinhold Trutmann (= Slawistische Studienbücherei 1), Leipzig 1948.

⁴ Die Nestorchronik (Müller, 193).

⁵ Das Väterbuch des Kiewer Höhlenklosters. Herausgegeben von Dietrich Freydank und Gottfried Sturm unter Mitarbeit von Jutta Harney, Leipzig 1988. [Das Väterbuch].

⁶ Микола Чубагий, *Історія християнства на Русі-Україні*, том I: до р. 1353 (= Editiones Catholicae Universitatis Ucrainorum, частина I: Opera Graeco-Catholicae Academiae Theologicae, том XXIV), Rom – New York 1965, 360.

⁷ Das Väterbuch, 52f.

⁸ Dietrich Freydank, Einleitung, в: *Das Väterbuch* (Freydank / Sturm), 19.

Є ще один опис печерного монастиря, датований XVII ст.: це праця Йоганнеса Гербініуса «Religiosae Kijovienses cryptae»⁹, яку також використано в цій роботі.

Свідченням паломництва русинів на Святу Землю є твір XII ст. «Паломництво Ігумена Даниїла»¹⁰.

Для пояснення слова «руський» використано книгу Олександра Гваньїні 1581 р. «Sarmatiae europeae opisptio»¹¹ і сучасні видання його творів польською та українською мовами, а також російський переклад трактату Міхалона Литвина «De moribus tartarorum, lituanorum et moscorum» 1615 р. видання¹².

Стосовно дослідження початків руського чернецтва заздалегідь зауважимо, що значна частина описів руського чернецтва стосується насамперед постмонгольських часів, а саме періоду після 1240 р., тоді як початки київського печерського чернецтва припадають на другу половину XI ст. Окрім того, наголосимо на відсутності у давній літературі будь-якої критики джерел¹³. Наявна, щоправда, достатня кількість узагальнювальної літератури¹⁴, однак усю її об'єднує те, що вирішальним

⁹ M. Johannes Herbinus, Religiosae Kijovienses cryptae, Sive Kijovia subterranea in quibus labyrinthus subterra, Et in eo emortua, à fexcentis annis, Divorum atque Heroum Graeco-Ruthenorum, & necdum corrupta corpora, ex nomine atque at oculum, è ΠΑΤΕΡΙΚΩ Sclaponica delegit, Jena 1675.

¹⁰ Ігумен Даниїл, Хождение = Abt Daniil, Wallfahrtsbericht. Передрук видання Веневітінова з 1883/85. Зі вступом і бібліографічними покликаннями Klaus Seemann (= Slavische Propyläen 36), München 1970.

¹¹ Alexander Guagnini, Sarmatiae Europaeae descriptio, que regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur, Speyer 1581.

¹² Міхалон Литвин, О нравах татар, литовцев и москвитян, пер. В. И. Матузовой, вступ. ст. М. В. Дмитриева, И. П. Старостиной, А. Л. Хорошкевич, ком. С. В. Думина, Ю. А. Мышка, И. П. Старостиной, М. А. Усманова, А. Л. Хорошкевич, Москва 1994.

¹³ Podskalsky, Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus', 50, прим. 257.

¹⁴ А. Ратшин, Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России, Москва 1852; П. Строев, Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви, Санкт Петербург 1877; Д. Слюсарев, Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава до прекращения киевского великокняжества, в: Труды Киевской Духовной Академии I (1892), 104–154, 405–454; Макарий, митрополит Московский (Михаил П. Булгаков), История Русской Церкви, том II, Санкт Петербург 1857, 40–96; История Русской Церкви III, Санкт Петербург 1857, 40, 80; М. Грушевський, Очерк історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття, Київ 1891, 412–416; N. D. (sic!), Иерархия всероссийской церкви от начала христианства в России и до настоящего времени, II, Москва 1894, 249–288; Е. Е. Голубинский, История Русской церкви, I, Москва 1901, 2, 552–790; L. K. Goetz, Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands, Passau 1904; Staat und Kirche in Altrußland, Berlin 1908, 42–55; Л. И. Денисов, Православные монастыри Российской империи, Москва 1908; M. Heppell, The Kievo-Pechersky Monastery from its origins to the end of the 11th century, London 1951 (дисертація / машинопис); R. P. Casey, Early Russian